

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA BADIY MATN TAHLILI

Xojiyaxon Bahodirjon qizi Turdiboyeva

Fergana State University, Master`s student

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada zamonaviy tilshunoslikda badiiy matn tahlilining ahamiyati, tamoyillari va metodlari o`rganiladi. Shakl va mazmun birligi, makon va zamon uyg`unligi, umumxalq tili va adabiy til munosabati, shuningdek, poetik aktuallashtirilgan til vositalarining badiiy matn tahlilidagi o`rni batafsil yoritiladi. Matn tahlilining tematik va kompleks usullari orqali ilmiy tadqiqotlarda badiiy asarlarni chuqurroq o`rganishning dolzarbligi ko`rsatiladi.

Kalit so`zlar: Badiiy matn, tahlil, zamonaviy tilshunoslik, shakl va mazmun, poetik vositalar, intertekstualizm.

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikda badiiy matn tahlili adabiyotshunoslik va lingvistikada muhim va o`ziga xos soha sifatida rivojlanmoqda. Ushbu usul badiiy asarning tuzilishini, ma`nosini, estetik jihatlarini va lingvistik xususiyatlarini chuqur o`rganishga qaratilgan. Badiiy matn tahlil qilish, o`quvchilar va tadqiqotchilarga matnning ichki va tashqi aloqalarini yanada yaxshi tushunishga imkon yaratadi, shu bilan birga, asarning lingvistik va adabiy qatlamlarini bir butunlikda baholashga yordam beradi. Bu jarayon matnning har bir komponenti o`rtasidagi o`zaro bog`liqliklarni aniqlash va uning lingvistik va estetik mazmunini to`liq ochib berish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Badiiy tahlil-matn tahlilining murakkab turlaridan bo`lib, unda xilma-xil vazifalar bajariladi. Chunki bu tahlildan kuzatiladigan maqsad asarning xususiyatlarini o`rganishdir. Badiiy matnda kishilarning munosabatlar doirasida bir-biri bilan bog`langan kishilar xayotining ma`lum davridagi voqealari tasvirlanadi. Bu voqealarda davrning siyosiy ijtimoiy, madaniy va ahloqiy hayoti o`z aksini topadi.

Badiiy matn tahlil qilish va uning estetik va mazmuniy jihatlarini o`rganish sohasida bir qator ilmiy izlanishlar amalga oshirilgan. Zamonaviy tilshunoslik va adabiyotshunoslikda badiiy matn o`rganish uchun turli metodologiyalar va tahlil vositalari ishlab chiqilgan.

Rosenblatt L.M. ning tranzaksion nazariyasi: Rosenblattning tranzaksion nazariyasi badiiy asarni o'qish va tahlil qilish jarayonida o'quvchining faolligini ta'kidlaydi.¹ Bu yondashuvga ko'ra, o'quvchi matn bilan o'zaro ta'sirga kirishib, o'zining shaxsiy tajribasi va bilimlariga asoslanib yangi ma'nolarni yaratadi. Bunday yondashuv o'quvchini matnni nafaqat tushunishga, balki uni o'ziga xos tarzda talqin qilishga ham undaydi. Rosenblattning ushbu nazariyasi adabiy asarni tahlil qilishda o'quvchining rolini markazlashtiradi va matnning sub'ektiv o'qilishi orqali yangi tafakkur shakllarini yaratishga yordam beradi.

Badiiy matn tahlili bo'yicha L.V. Shcherba, A. Peshkovskiy kabi olimlar alohida izlanishlar olib borgan. Ularning tadqiqotlari badiiy asar tilining tilshunoslik nazariyasi va poetik talablari, stilistika, leksik-semantik, ritmik-intonatsion birliklarining tahlilida katta ahamiyatga ega. Bu soha o'zbek tilshunosligida XX asrning 30-yillaridan boshlangan bo'lib, bugungi kunda nafaqat tilshunoslik, balki adabiyotshunoslikning ham dolzarb masalalaridan biriga aylangan.² Badiiy matn tilining estetik funksiyasi, tilshunoslik va adabiyotshunoslik o'rtasidagi o'zaro aloqalar orqali namoyon bo'ladi.

O'zbek tilshunosligida badiiy asar tilini tadqiq etishning muhim manbalaridan biri H.Doniyorov va B.Yo'ldoshevning "Adabiy til va badiiy stil" nomli kitobi bo'lib, u badiiy matnni tahlil qilishda keng qo'llaniladi.³ Ushbu asar badiiy matn tahlilining metodologik asoslarini yaratishda va tilning badiiy funksiyalarini o'rganishda katta ahamiyatga ega. Shuningdek, so'nggi yillarda bir qator doktorlik va nomzodlik dissertatsiyalarining muvaffaqiyatli himoya qilinishi, badiiy matnni tahlil qilishning yangi yondashuvlarini yaratish va o'rganishda muhim qadam bo'ldi.

METODLAR

Badiiy matn tahlilida bir nechta metodlar qo'llaniladi, jumladan:

- **Leksik tahlil** – so'zlarning tanlanishi, ularning semantik ma'nosi va qo'llanishi.
- **Sintaktik tahlil** – gap tuzilishi va uning badiiy uslubda qanday ishlatilishini o'rganish.
- **Kompozitsion tahlil** – matnning tarkibiy tuzilishini, uning qanday bo'limlardan tashkil topishini tahlil qilish.

¹ Ibodullayevna, N. S. . (2024). Badiiy Matn Tahlili Va O'quvchining Ijodiy Tafakkuri. *Miasto Przyszłości*, 53, 1065–1067 b

² M.Hakimov, M.Axmadjonova. Badiy asar tilining lingvistik tahlili. –Pedagogik islohotlar va ularning yechimlari:2024

³ Дониёров Х., Йўлдошев Б. Адабий тил ва бадийий стиль. –Тошкент: Фан, 1980. 159 б

o **G'oyaviy-mazmuniy tahlil** – matndagi g'oyalar, uning mohiyati, estetik va ma'naviylik jihatlaridan tahlil.

NATIJA VA MUHOKAMA

O'zbek tilshunosligida badiiy matn tadqiqi sohasida M.Yo'ldoshev muhim izlanishlar olib borgan va badiiy matn tahlil qilishda bir qator usullarni taklif etgan. Ularning asosiylari quyidagilardan iborat:

1. **Lisoniy tabdil usuli** – matndagi so'zlar va iboralar o'zgarishi va ularning tahlilini o'rganish.

2. **Matn variantlarini qiyoslash usuli** – badiiy matnning turli variantlarini solishtirib, ularning farq va o'xshashliklarini aniqlash.

3. **Lug'atlarga asoslanish usuli** – lug'atlarning mazmuni va matndagi so'zlarning semantik ma'nosini aniqlash.

4. **Lisoniy birliklar indeksini tuzish usuli** – matndagi til birliklarini tizimli ravishda ro'yxatga olish va tahlil qilish.⁴

M.Yo'ldoshevning badiiy matn tahlil qilishda ilgari surgan usullari o'zaro bir-birini to'ldiruvchi va kompleks yondashuvni yaratadi. Har bir usul matnning tilshunoslik, estetik va poetik jihatlarini chuqurroq o'rganish imkonini beradi. Bu yondashuvlar badiiy matnning turli qirralarini ochib berishga xizmat qiladi va tilshunoslikda matn tahlilining ilmiy darajasini oshiradi.

Shuningdek, M.Yo'ldoshev badiiy matn tahlil qilishda quyidagi tamoyillarni alohida ajratadi:

• **Shakl va mazmun birligi tamoyili** – matnning shakli va mazmuni o'rtasidagi muvofiqlik va o'zaro bog'liqlik.

• **Makon va zamon birligi tamoyili** – badiiy asar voqealari va ularning amalga oshishi uchun zarur bo'lgan vaqt va makonning uyg'unligi.

• **Badiiy matn tilining umumxalq tili va adabiy tilga munosabati tamoyili** – badiiy matndagi tilning umumxalq va adabiy tilga nisbatan foydalanilishi.

• **Badiiy matndagi poetik aktuallashgan til vositalarini aniqlash tamoyili** – badiiy matnda tilning poetik va estetik ifodalash vositalarining roli.

• **Badiiy matndagi intertekstuallik mexanizmlarini aniqlash tamoyili** – matndagi boshqa matnlar bilan aloqalar va ularning tahlili.⁵

⁴ Xolova.M. Badiiy matnning lingvistik tahlili. –Termiz:2019

Olimning ajratgan tamoyillari badiiy matnni tahlil qilishning kompleks yondashuvini ta'minlaydi. Har bir tamoyil matnning tilshunoslik, poetik, estetik va intertekstual jihatlarini alohida yoritib beradi. Shakl va mazmun birligi, makon va zamon uyg'unligi, tilning adabiy va umumxalq tiliga munosabati kabi tamoyillar matnning o'ziga xosligini va uning estetikasini chuqurroq anglashga yordam beradi. Poetika, til va intertekstuallik mexanizmlarining o'rganilishi esa badiiy asarni yanada to'liq va ma'noli tahlil qilish imkonini beradi.

Badiiy matnni tahlil qilishda, maqsad, yo'nalish va qamroviga ko'ra ikkita asosiy tahlil turi mavjud:⁶

Tahlil turi	Tahlilning maqsadi	Asosiy jihatlari	Misol
Tematik tahlil	Badiiy asarni tilning ma'lum bir jihati bo'yicha tahlil qilish.	- Leksik-semantik, morfologik, sintaktik va stilistik jihatlarni o'rganish. - Asardagi lug'aviy birliklar, sintaktik tuzilmalar, poetik vositalar	Cho'lponning " <i>Kecha va kunduz</i> " romanining leksik-semantik tahlili: lug'aviy birliklar, maqollar, matallar
Kompleks tahlil	Badiiy asarni tilning barcha jihatlari bo'yicha chuqur tahlil qilish.	Tilning barcha sohalarini o'zaro bog'lash. - Asar mazmuni, janri, tarkibiy tuzilishi bilan bog'liq o'rganish. - Muallifning uslubi va poetik xususiyatlari.	Abdulla Qodiriy asarlarini lingvopoetik nuqtai nazardan tahlil qilish: leksik va stilistik vositalar, adib uslubi.

XULOSA

Badiiy matnlarni tahlil qilish ilmiy tadqiqotlar uchun muhim usul bo'lib, asarni til, mazmun va estetik jihatlaridan chuqur o'rganish imkoniyatini beradi. Badiiy matnni tahlil qilish sohasida olib borilgan izlanishlar, ayniqsa o'zbek tilshunosligida, bu sohaning rivojlanishiga katta hissa qo'shgan va badiiy asarlar tahlilining metodologik va ilmiy yondashuvlarini yanada rivojlantirishga imkon yaratgan. Shuningdek, badiiy matnni tahlil qilish tilshunoslik,

⁵ Yo'ldoshev.M. Badiiy matnning lisoniy tahlili. –Toshkent, 2008, 36-b

⁶ Yo'ldoshev.M. Badiiy matnning lisoniy tahlili. –Toshkent, 2008, 105,106 b

adabiyotshunoslik va boshqa ilmiy sohalarda yangi metodologiyalarni ishlab chiqishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YHATI

1. Ibodullayevna, N. S. . (2024). Badiiy Matn Tahlili Va O’quvchining Ijodiy Tafakkuri. *Miasto Przyszłości*, 53, 1065–1067
2. M.Hakimov, M.Axmadjonova. Badiy asar tilining lingvistik tahlili. –Pedagogik islohotlar va ularning yechimlari:2024
3. Quronov, D., 2018. Adabiyotshunoslikka kirish. Toshkent: Akademnashr.233-bet
4. Xolova.M. Badiiy matnning lingvistik tahlili. –Termiz:2019
5. Yo’ldoshev.M. Badiiy matnning lisoniy tahlili. –Toshkent, 2008
6. Дониёров Х., Йўлдошев Б. Адабий тил ва бадий стиль. –Тошкент: Фан, 1980. 159б